

УДК 327.51

ДІЯЛЬНІСТЬ НОРАД: МОДЕЛЬ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В РЕГІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Бочар І.В.

аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті розглядається діяльність Об'єдиненого командування протиповітряної оборони як цілісної системи та унікальної моделі військово-технічного співробітництва. Сделано попитку виявити особливості формування та еволюції, цілі та завдання, а також можливості пристосування такої моделі до нових умов сучасного світу.

This article considers the activity of North American Aerospace Defense Command as an all-in-one system and unique model of military-technical cooperation. It was done an attempt to detect features of formation and evolution, purposes and tasks, and also the possibility to adapt of this model to new conditions of modern world.

У статті розглядається діяльність Об'єднаного командування протиповітряної оборони як цілісної системи та унікальної моделі військово-технічного співробітництва. Зроблено спробу виявити особливості формування та еволюції, цілі та завдання, а також можливості пристосування такої моделі до нових умов сучасного світу.

Ключові слова: НОРАД, модель військово-технічного співробітництва, США, Канада

Співробітництво у сфері безпеки займає важливе місце в структурі американсько-канадських двосторонніх відносин. Між країнами підписано більше 80 угод у сфері оборони, 250 меморандумів про взаєморозуміння між військовими відомствами, працює більше 140 двосторонніх комісій, які були створені для обговорення спеціальних військових питань [1].

Більш ніж півстолітню співпрацю між Канадою і Сполученими Штатами у сфері оборони представляє Об'єднане командування протиповітряної оборони Північноамериканського континенту (НОРАД) [7]. В рамках Командування сторони з'єднали свої ресурси та досвід задля створення спільної оборонної промислової бази, утримання континентальної безпеки та забезпечення національного суверенітету країн.

Актуальність. Питання діяльності НОРАД пов'язано з важливими теоретичними та практичними моментами. Детальне висвітлення роботи Об'єднаного командування протиповітряної оборони є важливим узагальненим досвідом, який може бути використаний для реалізації оборонного співробітництва в інших регіональних відносинах зі схожими геополітичними умовами та за наявності подібних загроз. В теоретичному плані кооперація Канади і США в рамках НОРАД являє собою модель асиметричного оборонного співробітництва в регіональній системі міжнародних відносин. Розвиток та удосконалення такої моделі, її можливість ефективно реагувати на нові виклики та умови зовнішнього середовища також представляє значний науковий інтерес.

Мета та завдання дослідження. У дослідженні автор ставить перед собою завдання, розглянути діяльність НОРАД як цілісну систему зі своїми особливостями, цілями та завданнями. Автор має на меті представити Об'єднане командування протиповітряної оборони як унікальну модель військово-політичного співробітництва, виявити особливості її формування та еволюції, а також можливості пристосування до нових умов сучасного світу. Для виконання поставлених завдань автор використовує історичний та системний підхід, а також теорію союзів та коаліцій в рамках школи політичного реалізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній політичній науці діяльність НОРАД була висвітлена в роботах американських та канадських дослідників. Це, зокрема, у статті асоційованого професора Департаменту політичних та економічних наук Королівського військового коледжу Канади (Кінгстон, Онтаріо) Джоела СОКОЛЬСЬКІ [12, 13], в роботі співробітника Департаменту політичних наук Йоркського університету Енн ДЕНХОЛМ КРОСБІ [2], у дослідженні учасника проекту Центру стратегічних та міжнародних досліджень (Вашингтон) Дуайта Н. МЕСОНА [5]. Частково питання про НОРАД розглядається у статті експерта з питань північноамериканського співробітництва Стефана ГАНДЕЛЬМАНА [4], а також у роботі заступника директора Центру з питань оборони та безпеки Манітобського університету Джеймса ФЕРГЮСОНА [3]. Окремі напрацювання з даної проблематики представлені в роботах співробітників Інституту США і Канади Російської Академії Наук (ІСКРАН), зокрема, у дослідженнях Володіна Д.А. [18]. Згадані роботи більшою мірою концентруються на окремих аспектах діяльності НОРАД – військових, політичних, включно з технічними моментами існування командування, або демонструють роботу Об'єднаного командування як частину стратегічного військово-оборонного співробітництва Канади та США.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Співробітництво між США і Канадою у сфері оборони було закладено напередодні Другої світової війни. У 1938 році американський президент Франклін РУЗВЕЛЬТ (*Franklin Roosevelt*) і канадський прем'єр Маккензі КІНГ (*Mackenzie King*) обмінялися публічними заявами про необхідність захисту їхніх територій і можливість відвернення загрози на суші, на морській території чи у повітрі [Цит. по 19].

Приводом до такого співробітництва була загроза німецького і японського вторгнення на Аляску та прибережні провінції [6]. 17 серпня 1940 року країни підписали Огденсберзьку угоду (*The Ogdensburg Agreement*) [11], яка фактично втілювала пропозицію Ф.Рузвельта, створити постійно діючу організацію для забезпечення оборони двох країн. Виникла двостороння Постійна об'єднана рада оборони (ПОРО) (*Permanent Joint Board on Defence*)¹.

Угода викликала неоднозначну реакцію в політичних колах Канади. Домовленість підтримували, оскільки вона не лише удосконалила систему безпеки в регіоні, але й символізувала покращення відносин зі США. З іншого боку, представники консервативного крила – зокрема, колишній прем'єр-міністр Артур МЕЙГХЕН (*Arthur Meighen*) – вважали, що Канада не тільки відмовилася від співробітництва з Великобританією, але й поставила себе під контроль Сполучених Штатів. Напругу з цього приводу зняло створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) у 1949 році, який пов'язав Канаду і США в колективний договір безпеки з Англією і Західною Європою.

Угода поглибила канадсько-американське військове співробітництво. Постійна об'єднана рада проводила моніторинг практично всіх важливих оборонних заходів, проведених після закінчення Другої світової війни, в тому числі будівництва лінії радарів дистанційного раннього попередження, двосторонньої роботи щодо підводної системи спостереження і високочастотних мереж пеленгування, а також рішення про продовження Програми модернізації Північноамериканської протиповітряної оборони у 1985 році.

Наступним кроком до формування єдиного командування стало створення у 1946 році Комітету з військового співробітництва (КВС) (*Military Cooperation Committee*). Так само, як і в ПОРО, штат співробітників КВС складався з однакової кількості американських та канадських представників і працював за принципом консенсусу. Створення Комітету з військового співробітництва всередині 40-х рр.. відображало першочерговість питання колективної безпеки як життєво важливого у двосторонніх відносинах між країнами. Однак, підгрупи в рамках КВС (по картографії, метеорології, океанографії і т.д.) діють до сьогодні. Їхні дані застосовуються для організації навчань та для перевірки достовірності військових планів.

На початку 1951 року Канадські королівські військово-повітряні сили (*The Royal Canadian Air Force, RCAF*) відправили на військово-морську базу командування військово-повітряної оборони Національних військово-повітряних сил США (*Ent Air Force Base, Colorado*) контактну групу для відпрацювання спільного американсько-канадського планування роботи. Навчання виявили, що для найбільш ефективної протиповітряної оборони потрібні спільні оперативні процедури для швидкого прийняття рішень, а також авторитетний контроль над усіма видами озброєння. На основі цих навчань, а також в результаті переговорів керівника штабу військово-повітряних сил Канадських королівських військово-повітряних сил маршала авіації Роя СЛЕМОНА (*Roy C. Slemmon*) та керівника військово-повітряної оборони Національних військово-повітряних сил США генерала Бенджаміна ЧИДЛОУ (*Benjamin Chidlaw*) було прийнято рішення про комбіновану організацію протиповітряної оборони під єдиним командуванням [6]. Консультації з цього питання проводилися протягом наступних двох років і завершилися 1 серпня 1957 року, коли керівництво Канади і США оголосили про створення інтегрованої команди для забезпечення централізованого контролю всіх військово-повітряних сил.

НОРАД: ПЕРШІ КРОКИ

Об'єднане командування протиповітряної оборони було створено 12 травня 1958 року як відповідь на системну загрозу Північноамериканській регіональній системі міжнародних відносин. У 50-ті рр.. Сполучені Штати розглядали в якості такої загрози можливість нападу Радянського Союзу шляхом використання стратегічних бомбардувальників з ядерною зброєю на борту. Розвиток технологій міжконтинентальних балістичних ракет змінив ефективність бомбардувальників дальньої дії як наступальної зброї у прямих конфліктах між супердержавами. Така загроза безпеці виходила за межі однієї держави – США, і стосувалася також Канади. Виникла необхідність створити союз, щоб в разі необхідності ефективно оборонятися і забезпечувати безпеку країн.

Об'єднане командування, як військово-політичний союз, виконувало (поряд з НАТО) завдання ідентифікації спільного ворога, яким виступав СРСР. В угоді поряд з декларативними пунктами «існування в мирний час організації, включно зі зброєю, можливістю та командуванням, які можуть діяти у випадку початку ворожих дій відповідно до єдиного повітряно-оборонного плану» [16] були прописані основні завдання НОРАД, як бі-національної команди: забезпечення раннього попередження і розгортання активної оборони для захисту військових та цивільних мішеней в США та Канаді, а також забезпечення централізації оперативного управління континентальної протиповітряної оборони (ППО) для попередження і відвернення загрози нападу радянських бомбардувальників [10]. Загалом, угода включала 11 принципів, які регулювали діяльність та функціонування Командування.

Поряд з тим, в рамках НОРАД відбувалося накопичення військових ресурсів, що збільшувало структурну силу союзників. Такий процес розпочався ще в 1953 році, коли країни домовилися про

¹ Постійна об'єднана рада оборони – орган з консультацій на високому рівні по питаннях континентальної безпеки. ПОРО складається з двох національних секцій дипломатичних і військових представників і має на меті обмін інформацією між високопоставленими військовими та дипломатами двох країн щодо захисту північної половини Західної півкулі.

будівництво серії радіолокаційних станцій на території усєї північної Америки. Першою системою з 33-х станцій була серія радіолокаційних радарів, яка проходила по 50-й паралелі на Півдні Канади (*Pinetree Line*). Система забезпечувала постійне спостереження, оповіщення та перехват ворожих об'єктів, однак, залишалася неефективною на низьких висотах. Недоліки були усунені на другій лінії радарів (*Mid-Canada Line*), коли у 1957 році вздовж 55-ї паралелі було розміщено нову радіолокаційну систему. Ця система повністю фінансувалася Канадою і обходилася країні у \$ 227 млн. [6]. Найскладнішим проектом стало будівництво третьої – трансконтинентальної – лінії раннього дистанційного попередження (*Distant Early Warning Line*) [17], що складається з 57 станцій і тягнеться вздовж 70-ї паралелі. Існування триступеневої лінії радіолокаційної оборони забезпечувало достатню кількість часу для виявлення та перехвату ворожих літаків, щоб не допустити атаки на мирне населення Канади та США.

До 1958 року така масштабна система радіолокаційного спостереження працювала в недосконалому режимі – без узгодження планів дій та щоденної координації по тактичних питаннях. Створення Спільного командування, з одного боку, вирішило проблему спільного планування та оперативного контролю. З іншого боку, НОРАД, як і інші двосторонні організації, допоміг дисциплінувати військові сили на континенті². Більше того, у звіті Постійної комісії з зовнішніх справ та національної оборони (*Standing Committee on External Affairs and National Defence*) зазначається, що «створення НОРАД може розглядатися як наступний логічний крок до все більшої інтеграції і тісного співробітництва у сфері повітряної оборони» [14]. На цьому фоні цікавою видається реалізація Програми спільного виробництва озброєнь (1959), яка надала канадським фірмам ті ж самі права на ринку озброєнь, що й американським. Це посприяло більшій стандартизації в розробці та виробництві військової техніки двох країн. За наступні кілька років система повітряної оборони активно розвивалася: до початку 1960-х рр. у багатоступеневому та взаємопов'язаному комплексі військових пунктів, центрів управління, пілотованих перехоплювачів, а також у системі «земля-повітря» працювало вже чверть мільйона американських та канадських службовців [6].

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Протягом 1960-80 рр. НОРАД виявив здатність, пристосовуватися до міжнародної ситуації, яка поступово змінювалася. Більшу роль у визначенні нових загроз та реагуванні на них відігравали Сполучені Штати. У результаті змін в американській стратегічній політиці на початку 1970-х рр. було переглянуто роль системою протиповітряної оборони на користь забезпечення суверенітету повітряного простору в мирний час. Передбачалося скоротити розміри та можливості системи ППО, затримати її модернізацію. Таке рішення відповідало ситуації «розрядки» міжнародної напруженості. Канада підтримала цю пропозицію. Таким чином, діяльність Командування сконцентрувалася на тактичних завданнях. В результаті, у 1975 році до Угоди про НОРАД додалися нові завдання по тактичному попередженню загроз, а також завдання щодо оцінки потенційних авіа-атак на Північну Америку.

Іншим прикладом американського домінування в НОРАД став процес формування Космічного командування США (*United States Space Command*) у вересні 1985 року. Нове формування не стало компонентом НОРАД і формально не вплинуло на діяльність національних командувань Канади і США по попередженню і оцінці аерокосмічного нападу на Північну Америку [6]. Однак, космічне командування США de-facto забезпечувало попередження ракетного нападу і здійснювало спостереження за космічним та повітряним простором, який знаходився під захистом НОРАД.

В ході спільної роботи час від часу виявлялися недоліки у діяльності командування. Результати канадсько-американського дослідження JUSCADS³ продемонстрували слабкі сторони існуючої системи ППО та підкреслили необхідність поступових покращень. Основними особливостями модернізаційної програми стали: заміна радіолокаційної системи DEW на покращену арктичну систему радіолокаційного спостереження (*The North Warning System, NWS*); розгортання загоризонтної радіолокаційної системи зворотного розсіювання (*OTH-B*), використання літаків F-15, F-16 и CF-18, а також широке використання авіаційного комплексу радіоспостереження і наведення (*AWACS*) [6]. Поступове розширення компетенцій Об'єднаного командування призвело до змін формальностей – у 1981 році НОРАД змінило назву на «Північноамериканське аерокосмічне оборонне командування».

² До складу Об'єднаного командування увійшли Канадське авіаційне командування (*Canadian Air Command*), Командування військово-повітряної оборони Військово-повітряних сил США (*USAF Air Defense Command*), Командування військами протиповітряної оборони (*Army Air Defense Command*) та Військово-морські сили (*Naval Forces CONAD/NORAD*). Сьогодні командування складається з системи наземного попередження (радары та сенсори, розміщені на території двох країн), системи повітряного попередження (американські розвідувальні літаки E-3 AWACS; включає в себе моніторинг небезпечних об'єктів у Космосі, виявлення, оцінку та попередження нападу на Північну Америку з літаків, ракет чи космічних апаратів; співробітництво відбувається на основі взаємної домовленості з іншими командами) та винищувальної авіації (канадські винищувачі-бомбардувальники CF-18 та американські винищувачі F-15 та F-16). Крім того, НОРАД отримує дані від Космічного командування США про потенційні загрози з Космосу. Аерокосмічне управління включає в себе забезпечення суверенітету і захист повітряного простору Канади та Сполучених Штатів.

³ Дослідження мало на меті визначити потенційні авіа-загрози до кінця XX ст., а також надати рекомендації щодо ресурсів, які може використовувати система ППО для відвернення цієї загрози. Дослідження було проведено з травня 1978 до жовтня 1979 рр. за ініціативи міністра оборони Канади.

У 80-ті рр.. НОРАД не залишався поза увагою вищого політичного керівництва Канади та США. 18 березня 1985 року під час зустрічі на найвищому рівні (*Shamrock Summit, Québec*) Рональд РЕЙГАН і Браян МАЛРУНІ підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо модернізації повітряної оборони. До меморандуму було включено більшість побажань, висловлених науковцями напередодні. На цьому ж саміті було створено фундацію для подальшого канадсько-американського партнерства щодо ППО у Північній Америці [15].

Перехід на новий етап співробітництва в результаті політичних консультацій на найвищому рівні відповідав новим реаліям та загрозам. На порядок денний діяльності Об'єданого командування – поряд з космічним спостереженням, попередженням та захистом від балістичних ракет – виходить питання відвернення загрози крилатих ракет. НОРАД вибрав п'ять передових пунктів базування, з яких забезпечувалася авіа-оборона та можливість перехоплення крилатих ракет до того, як вони могли нанести удар по Північній Америці.

THE «POST-COLD-WAR» І НОРАД

Після розпаду Радянського Союзу відбулися системні зміни у глобальній системі міжнародних відносин. З'явилися нові загрози, на які стратегічному середовищу, створеному в рамках НОРАД, довелося відповідним чином реагувати.

Об'єдане командування переглянуло концепцію діяльності: з порядку денного зникло питання про загрозу масованої міжконтинентальної атаки на Північну Америку. Внаслідок цього зменшилося фінансування НОРАД і скоротилася оригінальна програма розвитку Командування (1985 р.) з заміни системи DEW на покращену арктичну систему радіолокаційного спостереження. Запланованої бойової готовності було досягнуто тільки в березні 1995 року.

За ініціативи США у 1989 році до компетенції НОРАД було включено питання боротьби з наркотиками шляхом проведення операцій по відслідковуванню літаків, які є основним засобом контрабанди наркотичних речовин. Для цього почали використовуватися загоризонтні радіолокаційні системи зворотного розсіювання (*OTH-B*) та Авіаційний комплекс радіоспостереження і наведення (*AWACS*). Командування також розробило процедури по передачі інформації та координації діяльності по боротьбі з наркотрафіком з канадськими та американськими правоохоронними органами [6].

Актуальність Командування по питаннях безпеки у Північній Америці підтвердили події 11 вересня 2001 року. Терористична загроза відкрила перед НОРАД особливі можливості, поширити свій вплив у питаннях оборони на Північноамериканському континенті: у «ситуації 9/11» проявились системні фактори постбіполярної системи міжнародних відносин – анархічність середовища, транснаціональна взаємодія та взаємозалежність акторів, які ускладнюють міжнародно-політичну ситуацію, внаслідок чого виникає дилема безпеки і потреба колективних дій. Незважаючи на те, що державне керівництво як Канади, так і США продовжує удосконалювати внутрішні програми по боротьбі з тероризмом, НОРАД доводить здатності та унікальні можливості в цій сфері: сьогодні Командування надає внутрішнім службам обох країн інформацію щодо військового реагування по боротьбі з загрозами внутрішньому повітряному простору. Співпраця між Канадою і США вийшла на новий рівень – кожна країна усвідомила не лише обов'язки, але й прямиї національні інтереси у співробітництві одна з одною по питаннях безпеки на Північноамериканському континенті.

Командувач NORAD і USNORTHCOM генерал Віктор Е. РЕНУАР (*Victor E. Renuart, Jr.*) у документі *Vision 2020* заявив, що обидві *«нації та наші союзники розвиваються, щоб зустріти зміни глобального та динамічного середовища загроз, а тому NORAD і USNORTHCOM повинні продовжувати будувати необхідні архітектуру, інститути та можливості, щоб гарантувати безпеку на майбутнє»* [8]. Для виконання критично важливих завдань НОРАД постійно коригує свою структуру відповідно до вимог світу, який постійно змінюється. У березні 1996 року до тексту нової угоди було включено положення про консультативний механізм з питань, що стосуються аерокосмічного співробітництва у сфері оборони, а також положення про природоохоронну діяльність під час операцій Об'єданого командування [10]. У травні 2006 року до угоди НОРАД додалась морська місія попередження.

ВИСНОВКИ.

Об'єдане командування протиповітряної оборони (НОРАД) представляє особливу модель військово-політичного співробітництва у Північноамериканській регіональній системі міжнародних відносин. Необхідність створення такої моделі була викликана системною загрозою, яка існувала у 50-ті рр.. ХХ ст. – потенційною можливістю нападу Радянського Союзу на Північноамериканський континент.

Система прийняття рішень в НОРАД передбачає паритетне представництво військового керівництва, принцип консенсусу та консультаційний механізм на найвищому рівні. Такий формат був закладений зі створенням Постійної об'єданої ради оборони та Комітету військового співробітництва і вдосконалений шляхом проведення спільних американсько-канадських наукових досліджень і навчань. Завдяки останнім у систему прийняття рішень Об'єданого командування були включені спільні оперативні процедури та авторитетний контроль за військами. В результаті виникла комбінована організація протиповітряної оборони під єдиним командуванням.

На момент створення НОРАД, як військово-політичний союз, виконував функцію ідентифікації спільного ворога, а також збільшив структурну силу союзників. Внаслідок скоординованих дій Канади

та США відбулася гомогенізація оборонної сфери у Північноамериканській регіональній системі міжнародних відносин.

Модель двостороннього співробітництва, представлена у НОРАД, характеризується асиметричністю потенціалів партнерів. Незважаючи на паритетне представництво військових у системі прийняття рішень, основні загрози у всі періоди існування НОРАД визначалися Сполученими Штатами. Іншим прикладом домінування США є створення формально незалежних оборонних структур, як de-facto діють на території компетенції НОРАД.

У всі періоди свого існування Об'єднане командування виявляло можливість, відповідати на нові умови зовнішнього середовища: командування пристосувало систему ППО до існування в мирний час під час «розрядки» міжнародної напруженості та після завершення «холодної війни», відреагувало на появу крилатих ракет, спрацювало під час «ситуації 9/11». Таким чином, можна говорити про системний вплив НОРАД на регіональні відносини та формування під впливом Об'єданого командування стратегічного середовища, здатного швидко та злагоджено реагувати на глобальні виклики та загрози у Північноамериканському регіоні.

Література:

1. Backgrounder. Canada – United States Defence Relations. Ottawa, 8.01.2003.
2. Denholm Crosby A. A Middle-Power Military in Alliance: Canada and NORAD // Journal of Peace Research, Vol. 34, No. 1 (Feb., 1997), pp. 37-52.
3. Fergusson J. Not Home Alone: Canada and Ballistic Missile Defence. // International Journal, Vol. 56, No. 4 (Autumn, 2001), pp. 678-685.
4. Handelman S. Whose Border Is It, Anyway? Rethinking North America's Defences, from Smart Borders to Smart Missiles // International Journal, Vol. 58, No. 3 (Summer, 2003), pp. 455-464.
5. Mason N. D. The Canadian-American North American Defence Alliance in 2005 // International Journal, Vol. 60, No. 2 (Spring, 2005), pp. 385-396.
6. NORAD at 40. Historical Overview // Strategic Air Defense. <http://www.fas.org/nuke/guide/usa/airdef/norad-overview.htm> – 1/12/2010.
7. North American Aerospace Defense Command – www.norad.mil – 11/12/2010.
8. North American Aerospace Defense Command and United States Northern Command. Vision 2020. – <http://www.norad.mil/about/vision.html> – 5/12/2010.
9. North American Aerospace Defense Command. About NORAD. – <http://www.norad.mil/about/index.html> - 1/12/2010.
10. North American Aerospace Defense Command. About NORAD. NORAD Agreement. – <http://www.norad.mil/about/agreement.html> - 1/12/2010.
11. Ogdensburg Agreement on Hemispheric Defense (1940) – <http://www.canadahistory.com/sections/documents/war/ogdensburg.htm> – 12/11/2010.
12. Sokolsky J. J. Changing Strategies, Technologies and Organization: The Continuing Debate on NORAD and the Strategic Defense Initiative // Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique, Vol. 19, No. 4 (Dec., 1986), pp. 751-774.
13. Sokolsky J. J. The Future of North American Defence Co-operation // International Journal, Vol. 46, No. 1, Canada & the U.S. in a Changing Global Context (Winter, 1990/1991), pp. 27-57.
14. Standing Committee on External Affairs and National Defence, Report (1986), 17 – http://www.parl.gc.ca/common/Committee_SenRep.asp?Language=E&Parl=40&Ses=2&comm_id=8 – 15/12/2010.
15. Stoler P. Canada At the Shamrock Summit // TIME, Monday, Apr. 01, 1985.
16. The Agreement Between Canada and the United States, Treaty Series 1958, No. 9 – http://untreaty.un.org/unts/1_60000/9/23/00017139.pdf – 12/12/2010.
17. The DEW Line. Sites in Canada, Alaska & Greenland – <http://www.lswilson.ca/dewline.htm> – 1/12/2010.
18. Володин Д.А. США – Канада: отношения в области обороны и безопасности. // США. Канада. – 2007. – №5. – С. 25.
19. Канада 1918 – 1945. Исторический очерк. – М., 1976. – С. 359 – 360.